

KATOEN

Sven Beckert

Katoen

De opkomst van de moderne wereldeconomie

Vertaald uit het Engels door Auke van den Berg
en Sjaak de Jong voor Bookmakers

Oorspronkelijke titel: *Empire of Cotton*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Vintage Books, 2015

© Sven Beckert, 2015

© Vertaling uit het Engels: Auke van den Berg en Sjaak de Jong voor Bookmakers, 2016

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2016

© Omslagfoto: Alamy

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Typografie: Crius Group, Hulshout

Foto auteur: © Charlie Mahoney

ISBN 978 90 488 3460 0

ISBN 978 90 488 3461 7 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Lisa

Inhoudsopgave

Inleiding	9
1 De opkomst van een wereldwijd handelsartikel	25
2 De opbouw van het oorlogskapitalisme	55
3 De vruchten van het oorlogskapitalisme	87
4 De jacht op arbeidskrachten en de verovering van land	119
5 De slavernij in opmars	137
6 Het industrieel kapitalisme krijgt vleugels	181
7 Arbeidskrachten voor de industrie	227
8 De mondialisering van katoen	257
9 De wereldwijde resonantie van een oorlog	307
10 Wereldwijde reorganisatie	345
11 Creatieve vernietiging	389
12 Het nieuwe katoenimperialisme	421
13 De terugkeer van het mondiale Zuiden	469
14 Schering en inslag: epiloog	529
Dankbetuiging	549
Register	555
Noten	577

Inleiding

Edgar Degas schildert het katoenimperium: handelaren in New Orleans, 1873.

Eind januari 1860 verzamelden de leden van de Manchester Chamber of Commerce zich in het stadhuis voor hun jaarvergadering. Onder de achtenzestig mannen die in het centrum van de destijds meest geïndustrialiseerde stad ter wereld bijeenkwamen, namen katoenhandelaren en -fabrikanten een prominente plaats in. In de tachtig jaar daarvoor hadden zij het omringende platteland omgevormd tot het middelpunt van iets geheel nieuws: een wereldomspannend netwerk van landbouw, handel en industriële productie. Kooplieden kochten over de hele aardbol ruwe katoen in en brachten die naar de Britse fabrieken, waar twee derde van de spinnen van de hele wereld stond. Een leger arbeiders spon

die katoen tot draad en weefde er stoffen van, die handelaars vervolgens weer op de wereldmarkten verkochten.

De verzamelde heren waren in feeststemming. Voorzitter Edmund Potter herinnerde zijn toehoorders aan de ‘verbluffende groei’ van hun industrie en ‘de algemene voorspoed van het gehele land en in het bijzonder deze streek’. In hun uitgebreide beraadslagingen bespraken ze de zaken van Manchester, Groot-Brittannië, het vasteland van Europa, de Verenigde Staten, China, India, Zuid-Amerika en Afrika. Katoenfabrikant Henry Ashworth voegde er zijn persoonlijke superlatieven aan toe toen hij prat ging op ‘een zakelijke welvaart die waarschijnlijk nog nooit zo groot is geweest’.¹

Die katoenfabrikanten en -handelaren hadden alle reden om tevreden te zijn over zichzelf: ze vormden de spil van een wereldomvattend rijk, een katoenimperium. Ze waren de baas van fabrieken waar tienduizenden arbeiders enorme spinmachines en lawaaige mechanische weefstoe len bedienden. Ze kochten katoen van Amerikaanse slavenplantages en verkochten de producten van hun fabrieken aan markten in alle uithoeken van de wereld. Al waren hun eigen activiteiten dan tamelijk banaal – het maken en afzetten van draad en textiel – de katoenheren spraken verbazend nonchalant over wereldaangelegenheden. Ze waren eigenaar van smerige, overvolle fabrieken vol kabaal, uitgesproken onbeschaafde plekken, ze woonden in steden die roetzwart waren van kolengestookte stoommachines, ze ademden de stank van menselijk zweet en afval in. Ze leidden een imperium maar hadden weinig imperiaals.

Nog maar een eeuw eerder zouden hun voorvaderen ongelovig hebben gelachen bij het idee van een katoenimperium. Katoen werd in kleine partijen geteeld en in huiselijke kring verwerkt; in het Verenigd Koninkrijk speelde de katoennijverheid op zijn hoogst een marginale rol. Uiteraard kenden sommige Europeanen de schitterende Indiase mousseline, sits en calicot, *indiennes*, zoals de Fransen die stoffen noemden, die binnenkwamen in de havens van Londen, Barcelona, Le Havre, Hamburg en Triëst. Ook op het Europese platteland sponnen en weefden vrouwen en mannen katoen, als bescheiden concurrenten van die oosterse weelde. In Amerika, Afrika en vooral Azië zaaiden mensen katoen tussen hun yam, maïs en doerra. Ze sponnen de vezel en weefden

er de stoffen van die ze in hun huishouden nodig hadden of die hun heersers opeisten. In plaatsen als Dhaka, Kano en Teotihuacán maakten mensen al honderden, zelfs duizenden jaren katoenstof en verfdie die in prachtige kleuren. Sommige stoffen werden wereldwijd verhandeld. Sommige waren zo fijn dat tijdgenoten ze ‘geweven wind’ noemden.

In plaats van vrouwen die op krukjes in of voor hun huis met houten wieltes spinnen, of een spinrok en kommetje gebruikten, draaiden in 1860 miljoenen mechanische spullen – door stoomkracht aangedreven en bediend door loonarbeiders, niet zelden kinderen – wel veertien uur per dag en produceerden miljoenen kilo’s garen. In plaats van gezinshoofden die katoen teelden en er thuis met de hand draad van spinnen en stof van weefden, zwoegden miljoenen slaven op Amerikaanse plantages om hongerige fabrieken op duizenden kilometers afstand te bevoorraden, fabrieken die op hun beurt weer duizenden kilometers verwijderd waren van eventuele gebruikers van die stof. In plaats van karavanen die West-Afrikaanse stof op kamelen door de Sahara brachten, voeren er stoomschepen over de wereldzeeën, beladen met ruwe katoen uit het Amerikaanse Zuiden of met katoenstoffen van Britse makelij. De katoenondernemers die zich in 1860 verzamelden om hun prestaties te vieren, beschouwden het eerste wereldwijd geïntegreerde complex om katoen te produceren als een natuurlijk gegeven, hoe nieuw de wereld die zij mede gemaakt hadden ook was.

Maar in 1860 was de toekomst bijna net zo onvoorstelbaar als het verleden. Zowel fabrikanten als kooplieden zouden je hebben uitgelachen als je ze had verteld hoe ingrijpend de katoenwereld in de eeuw daarna zou veranderen. In 1960 kwam de meeste ruwe katoen wederom uit Azië, China, de Sovjet-Unie en India, net als de meeste katoendraad en -stof. In Groot-Brittannië en de rest van Europa en in New England waren nog maar weinig katoenfabrieken over. In de vroegere centra van katoenindustrie – waaronder Manchester, Mulhouse, Barmen aan de Wupper en Lowell in Massachusetts – zwierven talloze werklozen tussen verlaten fabrieken. En in 1963 veilde de Liverpool Cotton Association, ooit een van ’s werelds belangrijkste handelsgenootschappen, zijn meubilair.² Het katoenimperium, tenminste het door Europa overheerste deel ervan, was ingestort.

Dit boek gaat over de opkomst en ondergang van het katoenimperium waarin Europa domineerde. Maar omdat katoen in dat verhaal centraal staat, gaat het ook over de vorming en hervorming van het mondiale kapitalisme en daarmee van de moderne wereld. Door het accent te leggen op een analyse op wereldschaal zullen we zien hoe voortvarende ondernemers en machtige staatslieden in Europa door imperiale expansie en slavenarbeid in combinatie met nieuwe machines en loonarbeid in een opvallend korte periode 's werelds belangrijkste verwerkingsnijverheid hervormden. Door de specifieke manier waarop zij de handel, productie en consumptie organiseerden, stortten de katoenwerelden die eeuwenlang naast elkaar hadden bestaan ineen. De nieuwe ondernemers bliezen de katoen opnieuw leven in, en genereerden daarmee een energie die de wereld veranderde. Door zich meester te maken van de biologische overvloed van een oude plant en de vaardigheden en grote markten van een oude nijverheid in Azië, Afrika en de beide Amerikaanse continenten, bouwden Europese ondernemers en staatslieden een katoenimperium op met een enorme reikwijdte en energie. Ironisch genoeg bracht hun verbijsterende succes ook de krachten voort die hen uiteindelijk naar de marge zouden drijven van het rijk dat ze hadden geschapen.

Ondertussen bewerkten miljoenen mensen hun leven lang de katoenvelden die zich geleidelijk over de wereld verbreidden. Ze plukten miljarden bollen van resistente katoenplanten, sjouwden balen van kar naar schip en van schip naar trein en werkten, vaak al op zeer jonge leeftijd, in 'duivelse fabrieken' van New England tot China. Landen voerden oorlog om die vruchtbare velden te bemachtigen, plantagehouders sloegen onnoemelijke aantallen mensen in ketenen, werkgevers beëindigden de jeugd van hun bedienden, de komst van nieuwe machines leidde tot de ontvolking van oude industriële centra, en arbeiders, zowel slaven als vrije arbeiders, streden voor vrijheid en een loon waar ze van konden leven. Mannen en vrouwen die lang in hun onderhoud hadden voorzien met kleine stukjes land waarop ze naast voedsel katoen verbouwden, zagen hun manier van leven veranderen. Ze lieten hun landbouwgereedschap achter en gingen naar de fabriek. In andere delen van de wereld merkten velen die thuis hadden geweven en kleren droegen die ze zelf hadden gemaakt, dat hun producten werden weg-

gedrukt door een niet-aflatende stroom machinale goederen. Ze lieten hun spinnewiel staan en trokken naar de katoenvelden, gevangen in een cyclus van eindeloze druk en eindeloze schuld. Van meet af aan was het katoenimperium het terrein van constante mondiale strijd tussen slaven en planters, handelaren en staatslieden, boeren en kooplieden, arbeiders en fabriekseigenaren. Zo, maar op nog zoveel andere manieren, luidde het katoenimperium de moderne wereld in.

Tegenwoordig is katoen zo algemeen dat we er meestal niet bij stilstaan dat het een van de grootste verworvenheden van de mensheid is. Terwijl u dit leest, draagt u waarschijnlijk iets dat van katoen is geweven. Toch hebt u waarschijnlijk nog nooit een bolletje katoen van de stengel geplukt, een pluizige vezel ruwe katoen gezien of de oorverdovende herrie van een spin- of weefmachine gehoord. Katoen is zowel vertrouwd als onbekend. We vinden het vanzelfsprekend dat het er is. We dragen het op onze huid. We slapen eronder. We wikkelen onze baby's erin. Het zit in de bankbiljetten die we gebruiken, in de filters van de koffie die ons helpt 's ochtends wakker te worden, de plantaardige olie die we in de keuken gebruiken, de zeep waarmee we ons wassen en de explosieven waarmee we onze oorlogen uitvechten (Alfred Nobel verkreeg een Brits patent op zijn uitvinding van 'schietkatoen'). Katoen is zelfs een bestanddeel van het boek dat u in uw handen hebt.

Ongeveer negenhonderd jaar lang, van 1000 tot 1900 n.Chr., was de katoennijverheid de belangrijkste verwerkingsindustrie van de wereld. Hoewel de katoenindustrie nu is ingehaald door andere industrieën, blijft katoen belangrijk voor de werkgelegenheid en wereldhandel. Het is zo algemeen dat in 2013 de wereldproductie aan katoen minstens 123 miljoen balen was, elk ongeveer 180 kilo zwaar en voldoende voor twintig T-shirts voor iedere levende persoon. Op elkaar gestapeld zouden die balen een toren vormen van 64.000 meter hoog, horizontaal zouden ze anderhalf keer de aardbol omspannen. Over de wereld verspreid zijn er enorme katoenplantages, van China tot India en de Verenigde Staten, van West-Afrika tot Centraal-Azië. Nog steeds worden de ruwe vezels die ze opleveren in balen samengeperst over de hele aardbol getransporteerd naar fabrieken waar honderdduizenden mensen werken. De afgewerkte spullen zijn overal te koop, van winkeltjes in afgelegen dorpen tot super-

marktketens. Katoen is misschien wel een van de weinige door de mens gemaakte artikelen die vrijwel overal verkrijgbaar zijn, wat laat zien hoe bruikbaar het is en hoezeer de menselijke productiviteit en consumptie is gegroeid door het kapitalisme. Zoals een recente reclamecampagne in de Verenigde Staten het treffend omschreef: *Cotton is the fabric of our lives*.³

Neem even de tijd om u een wereld zonder katoen voor te stellen. U wordt 's ochtends wakker op een bed dat is bedekt met bont of stro. U gaat gekleed in wol of, afhankelijk van het klimaat en uw rijkdom, linnen of misschien wel zijde. Omdat uw kleding moeilijk te wassen is en duur, of als u ze zelf maakt, arbeidsintensief, trekt u niet vaak schone kleren aan. Ze stinken en kriebelen. Ze zijn voor het merendeel eenkleurig, want anders dan katoen nemen wol en andere natuurlijke vezels moeilijk verf op. En overal om u heen zijn schapen: er zouden zo'n zeven miljard schapen nodig zijn voor een hoeveelheid wol die gelijkstaat aan de huidige werelddoogst van katoen. Die zeven miljard schapen zouden zeventienhonderd miljoen hectare land nodig hebben om te grazen, ongeveer 1,6 keer zoveel als de oppervlakte van de huidige Europese Unie.⁴

Dat is bijna niet voor te stellen. Maar in een gebied in het uiterste westen van de Euraziatische landmassa was zo'n wereld zonder katoen lang de norm. Dat gebied was Europa. Tot in de negentiende eeuw was katoen in de Europese textielproductie en -consumptie weliswaar bekend maar marginaal.

Hoe kwam het dat Europa, dat deel van de wereld dat het minst met katoen te maken had, het katoenimperium schiep en ging overheersen? In pakweg 1700 zou iedere redelijke waarnemer hebben verwacht dat India, of misschien China, het wereldcentrum van de katoenproductie zou blijven. Tot 1780 produceerden die landen dan ook veel meer ruwe katoen en katoenstoffen dan Europa en Noord-Amerika. Maar toen veranderde dat. Verbluffend snel trokken Europese kapitalisten en staten op naar het centrum van de katoenindustrie. Met behulp van hun nieuwe positie brachten ze een industriële revolutie op gang. Net als veel andere delen van de wereld werden China en India steeds meer ondergeschikt aan het katoenimperium waar Europa de spil van vormde. Vervolgens gebruikten de Europeanen hun dynamische katoenindustrie als platform

om andere industrieën in het leven te roepen; katoen werd de basis voor de bredere industriële revolutie.

In 1835 noemde Edward Baines, kranteneigenaar in Leeds, katoen 'een spektakel zonder weerga in de annalen van de industrie'. De studie ervan was volgens hem 'meer de moeite waard' dan die van 'oorlogen en dynastieën'. Dat ben ik met hem eens. Door katoen te volgen komen we uit bij de wortels van de moderne wereld, de industrialisatie, de snelle en aanhoudende economische groei, de enorme productiviteitsstijging en de verbijsterende ongelijkheid. Historici, sociale wetenschappers, beleidsmakers en ideologen van allerlei politieke kleur hebben geprobeerd die wortels uiteen te rafelen. De meest prangende vraag is waarom eind achttiende eeuw, na vele duizenden jaren van langzame economische groei, enkele delen van de mensheid plotseling veel rijker werden. Met betrekking tot die paar decennia spreken geleerden tegenwoordig over de '*great divergence*', het begin van de grote scheidslijnen die de huidige wereld nog steeds verdelen, de kloof tussen de landen die al dan niet industrialiseerden, tussen kolonisatoren en gekoloniseerden, tussen het mondiale Noorden en het mondiale Zuiden. Het is makkelijk om grote betogen te houden, sommige uiterst somber, sommige hoopvol. Maar in dit boek benader ik het raadsel op een wereldomvattende en wezenlijk historische manier: ik ga de industrie onderzoeken die aan het allereerste begin stond van de '*great divergence*'.⁵

Door de focus te leggen op katoen en de concrete en vaak barre ontwikkeling daarvan, komen een aantal verklaringen die al te zeer als vanzelfsprekend worden beschouwd ter discussie te staan, namelijk dat de explosieve economische ontwikkeling van Europa is te verklaren uit de meer rationalistische godsdienstige overtuigingen van Europeanen, uit hun verlichtingstradities, het klimaat, de geografische gesteldheid van het continent, heilzame instituties als de Bank of England, of het recht. Toch kunnen zulke essentiële en maar al te vaak onveranderlijke eigenschappen de geschiedenis van het katoenimperialisme niet volledig ophelderen noch de voortdurende veranderende structuur van het kapitalisme verklaren. En vaak zijn ze ook onjuist. Het eerste industrieland, Groot-Brittannië, was nauwelijks een liberale, slanke staat met betrouwbare maar onpartijdige instellingen, zoals het vaak wordt afgeschilderd.

Het was eerder een imperiale natie met enorme militaire uitgaven, die vrijwel voortdurend in oorlog was, met een machtige en interventionistische bureaucratie, hoge belastingen, een torenhoge overheidsschuld en protectionistische invoerrechten – en beslist niet democratisch. Verklaringen van de ‘great divergence’ die uitsluitend zijn gericht op conflicten tussen sociale klassen in specifieke gebieden of landen schieten net zo goed tekort. Dit boek hanteert daarentegen een mondiaal perspectief om te laten zien hoe Europeanen de macht van het kapitaal en de macht van de staat verenigden om, vaak met geweld, een wereldomspannend productiecomplex te vormen, en hoe ze vervolgens met behulp van het katoenkapitaal en aan katoen gerelateerde vaardigheden, netwerken en instellingen, begonnen aan de opbloei van techniek en rijkdom die de moderne wereld bepaalt. Door te kijken naar het verleden van het kapitalisme is dit boek een geschiedenis van het kapitalisme in actie.⁶

Anders dan veel wat er over de geschiedenis van het kapitalisme is geschreven gaat dit boek niet op zoek naar verklaringen in slechts één deel van de wereld. Het kapitalisme wordt verklaard op de enige manier waarop het te verklaren is – in een wereldomvattend kader. De beweging van kapitaal, mensen, goederen en grondstoffen over de wereld, en de verbindingen die zo ontstaan tussen verafgelegen gebieden, vormen de kern van de grote omvorming van het kapitalisme en de kern van dit boek.

Die diepgaande en snelle hervorming van de wereld was alleen mogelijk door nieuwe manieren om de productie, handel en consumptie te organiseren. Centraal daarin stonden de slavernij, de onteigening van autochtone volkeren, imperiale expansie, gewapende handel en de verzekering van soevereiniteit over mensen en land door ondernemers. Dat systeem noem ik *oorlogskapitalisme*.

Meestal denken we dat het kapitalisme, tenminste de geglobaliseerde vorm van massaproductie die we tegenwoordig kennen, rond 1780 opkwam met de industriële revolutie. Maar het oorlogskapitalisme, dat in de zestiende eeuw tot ontwikkeling kwam, bestond al lang vóór machines en fabrieken. Het oorlogskapitalisme kwam niet tot ontplooiing in de fabriek maar op het land, was niet gemechaniseerd maar grond- en arbeidsintensief en berustte op de gewelddadige toe-eigening van land

en arbeid in Afrika en Amerika. Die toe-eigening leidde tot grote rijkdom en nieuwe kennis, die op hun beurt de Europese instellingen en staten weer sterker maakten – allemaal essentiële voorwaarden voor de uitzonderlijke economische ontwikkeling van Europa vanaf de negentiende eeuw.

Veel historici noemen die tijd het ‘koopmans-’ of ‘handelskapitalisme’, maar ‘oorlogskapitalisme’ is een betere term, zowel om de hardheid en wreedheid ervan als vanwege de nauwe relatie met de Europese imperiale expansie. Het oorlogskapitalisme, een bijzonder belangrijke maar vaak niet onderscheiden fase in de ontwikkeling van het kapitalisme, kwam tot ontplooiing in een voortdurende reeks activiteiten die waren ingebed in onafgebroken verschuivende relaties. In sommige delen van de wereld duurde het tot ver in de negentiende eeuw.

Bij kapitalisme denken we aan loonarbeiders, al berustte die vroege fase van het kapitalisme niet op vrije arbeid maar op slavernij. We brengen het industriële kapitalisme in verband met contracten en markten, maar het vroege kapitalisme berustte vaak op geweld en lichamelijke dwang. Het moderne kapitalisme bevoorrecht eigendomsrechten, maar die vroege tijd kenmerkte zich net zo goed door massale onteigeningen als door zekere eigendom. Het moderne kapitalisme berust op het recht en op machtige, door de staat gesteunde instituties, maar de vroege fase – waarin staatsmacht nodig was om wereldomvattende rijken te creëren – was vaak gebaseerd op het onbelemmerd handelen van particulieren: de heerschappij van meesters over slaven en van kapitalisten bij de *‘frontier’* over autochtone bewoners. Al met al leidde dit uiterst agressieve, naar buiten gerichte kapitalisme ertoe dat Europeanen de eeuwenoude katoenwerelden gingen overheersen en deden opgaan in een enkel imperium met Manchester als centrum, en de mondiale economie in het leven riepen die we tegenwoordig vanzelfsprekend vinden.

Het oorlogskapitalisme was dus de basis waarop zich het bekendere industrieel kapitalisme ontwikkelde, een kapitalisme gekenmerkt door machtige staten met enorme bestuurlijke, militaire, juridische en infrastructurale mogelijkheden. In het begin bleef het industrieel kapitalisme nauw verbonden met slavernij en landonteigening, maar naarmate de instituties ervan – alles van loonarbeid tot eigendomsrechten – aan

kracht wonnen, maakten die in grote delen van de wereld een nieuwe, andere vorm mogelijk om arbeid, grondstoffen, markten en kapitaal te integreren.⁷ Die nieuwe vormen van integratie brachten de kapitalistische revoluties tot in steeds meer uithoeken van de wereld.

Terwijl de moderne wereld tot ontwikkeling kwam, ging katoen de wereldhandel beheersen. Katoenfabrieken staken boven alle andere vormen van Europese en Noord-Amerikaanse industrie uit. Katoenbouw beheerste een groot deel van de negentiende eeuw de Amerikaanse economie. De nieuwe fabricagewijzen ontstonden het eerst bij katoenstoffen. De fabriek zelf was een uitvinding van de katoenindustrie. Dat gold ook voor het verband tussen de slavenlandbouw op de beide Amerikaanse continenten en de fabricage in Europa. Als voornaamste Europese industrie gedurende tientallen jaren was katoen de bron van enorme winsten, die uiteindelijk naar andere segmenten van de Europese industrie vloeiden. Katoen was ook de bakermat van de industrialisering in vrijwel elk ander deel van de wereld – de Verenigde Staten en Egypte, Mexico en Brazilië, Japan en China. Tegelijkertijd leidde de Europese overheersing van de mondiale katoennijverheid tot een golf van de-industrialisatie in een groot deel van de rest van de wereld, waardoor dit op een nieuwe en andere manier in de mondiale economie kon worden geïntegreerd.

Maar op hetzelfde moment dat de vorming van het industrieel kapitalisme – vanaf het begin in het Verenigd Koninkrijk in de jaren tachtig van de achttiende eeuw en vervolgens de uitbreiding naar het Europese vasteland en de Verenigde Staten in de eerste decennia van de negentiende eeuw – de staten die het omhelsden en de kapitalisten in die staten een enorme macht gaf, werd ook de kiem gelegd voor verdere verandering in het katoenimperium. Terwijl het industrieel kapitalisme zich verspreidde, werd het kapitaal zelf verbonden met specifieke staten. En terwijl de staat een steeds centralere rol op zich nam en de duurzaamste, machtigste en snelst groeiende institutie van allemaal bleek, groeiden ook de arbeiders in aantal en macht. De afhankelijkheid van kapitalisten van de staat en de afhankelijkheid van de staat van zijn bevolking, maakte de arbeiders – die dat kapitaal dag in dag uit op de werkvloer produceerden – mondiger. In de tweede helft van de negentiende eeuw

organiseerden ze zich in vakverenigingen en politieke partijen en in de loop van tientallen jaren verbeterden ze langzaam hun loon en arbeidsomstandigheden. Dat verhoogde op zijn beurt de productiekosten en creëerde openingen voor lagekostenproducenten in andere delen van de wereld. Aan het eind van de twintigste eeuw had het model van het industrieel kapitalisme zich naar andere landen verbreid en werd het daar omhelsd door moderniserende elites. Het gevolg was dat de katoenindustrie uit Europa en New England verdween en naar haar oorsprong in het mondiale Zuiden terugkeerde.

Sommigen vragen zich misschien af waarom alles wat hier over het katoenimperium wordt gezegd niet ook voor andere basisproducten geldt. Tenslotte hadden Europeanen al voor 1760 in tropische en subtropische gebieden van de wereld uitgebreid handel gedreven in allerlei basisproducten als suiker, rijst, rubber en indigo. Anders dan die producten kent katoen echter twee arbeidsintensieve fasen, de eerste op het land en de tweede in de fabriek. Suiker en tabak creëerden geen groot industrieel proletariaat in Europa. Katoen wel. Tabak leidde niet tot de opkomst van grote nieuwe verwerkingsbedrijven. Katoen wel. De teelt en verwerking van indigo creëerden geen grote nieuwe markten voor Europese fabrikanten. Katoen deed dat wel. De rijstbouw leidde op de Amerikaanse continenten niet tot een explosieve groei van zowel slavernij als loonarbeid. Katoen wel. Daardoor was katoen anders dan welke industrie ook een wereldomvattende aangelegenheid. Vanwege de nieuwe manier waarop het continenten met elkaar verbond vormt katoen de sleutel tot het begrijpen van de moderne wereld, de grote ongelijkheden die deze kenmerken, de lange geschiedenis van de globalisering en de steeds veranderende politieke economie van het kapitalisme.

Een van de redenen waarom de betekenis van katoen eenvoudig over het hoofd wordt gezien is dat katoen in ons collectieve geheugen vaak wordt overschaduwd door beelden van steenkoolmijnen, spoorwegen en reusachtige staalfabrieken – de meer tastbare, indrukwekkender uitingen van het industrieel kapitalisme. Maar al te vaak negeren we het platland en richten we ons op de stad en de wonderen van de moderne industrie in Europa en Noord-Amerika, terwijl we het verband van die industrie met de grondstofproducenten en markten in alle hoeken van

de wereld niet zien. Maar al te vaak wissen we de werkelijkheden van slavernij, landonteigening en kolonialisme maar liever weg uit de geschiedenis van het kapitalisme, hunkerend naar een mooier, schoner kapitalisme. We zijn geneigd ons het industrieel kapitalisme te herinneren als gedomineerd door mannen, hoewel het katoenimperium grotendeels ontstond door vrouwenarbeid. Het kapitalisme was in veel opzichten een bevrijdende kracht, het fundament voor een groot deel van het huidige leven; het is overal om ons heen, niet alleen in economisch opzicht, maar ook emotioneel en ideologisch. Ongemakkelijke waarheden zijn soms gemakkelijker te negeren.

Negentiende-eeuwse waarnemers zagen daarentegen wel de rol die katoen speelde bij het omvormen van de wereld. Sommigen waren enthousiast over de verbluffende transformerende kracht van de nieuwe mondiale economie. Zoals het tijdschrift *Cotton Supply Reporter* het in 1860 ietwat hijgerig uitdrukte: ‘Onder de vele, grote machten van deze eeuw lijkt katoen voorbeschikt om het voortouw te nemen, in beweging gekomen voor de menselijke beschaving [...] Katoen, met zijn handelsverkeer, is een van de vele moderne “wereldwonderen” geworden.’⁸

Als je naar de katoenplant kijkt, lijkt ze een onwaarschijnlijke kandidaat om als wereldwonder in aanmerking te komen. De bescheiden, onopvallende plant is er in vele vormen en formaten. Voordat Europa het katoenimperium schiep, teelden verschillende volken in verschillende delen van de wereld planten die nogal van elkaar verschilden. Zuid-Amerikanen verbouwden meestal *Gossypium barbadense*, een heesterachtig boompje met gele bloemen dat langstapelige katoen voortbracht. In India teelden boeren daarentegen *Gossypium arboretum*, een struik van één meter tachtig, met gele of paarse bloemen die een kortstapelige vezel voortbrachten, terwijl in Afrika de *Gossypium herbaceum* groeide, die daar sterk op leek. Halverwege de negentiende eeuw overheerste één soort, *Gossypium hirsutum*, ook wel Amerikaanse upland genoemd. In 1836 schrijft Andrew Ure dat deze variëteit, afkomstig uit Midden-Amerika, ‘zich op zestig tot negentig centimeter hoogte splitst in harige takken. Ook de drie- tot vijflobbige bladeren zijn aan de bovenkant behaard. De bovenste bladen zijn ongelobd en hartvormig; de bladstengels

zijn fluwelig. De bloemen aan de uiteinden van de takken zijn groot en enigszins vaal van kleur. De eivormige zaaddozen zijn viercellig, bijna zo groot als een appel en leveren zeer fijn, zijdeachtig katoenpluis dat door de handel zeer gewaardeerd wordt.⁹

Die pluizige witte vezel staat in dit boek centraal. De plant zelf maakt geen geschiedenis, maar als we goed luisteren vertelt ze ons over mensen over de hele wereld die hun leven hebben doorgebracht met katoen: Indiase wevers, slaven in Alabama, Griekse handelaren in steden in de Nijldelta, goedgeorganiseerde vaklieden in Lancashire. Zij bouwden het katoenimperium op met hun arbeid, hun fantasie en hun vaardigheden. In 1900 was ongeveer 1,5 procent van de wereldbevolking – miljoenen mannen, vrouwen en kinderen – bij die industrie betrokken, bij de teelt, het transport of de verwerking van katoen. Edward Atkinson, in het midden van de negentiende eeuw katoenfabrikant in Massachusetts, had in wezen gelijk toen hij erop wees dat ‘geen ander product in het verleden zo’n krachtige nadelige invloed heeft gehad op de geschiedenis en de instellingen van dit land; en wellicht geen ander de toekomstige welvaart ervan zo sterk bepaalt’. Atkinson had het over de Verenigde Staten en hun slavernijgeschiedenis, maar zijn opmerking gaat ook op voor de wereld als geheel.¹⁰

Dit boek volgt de katoen van de velden naar de schepen, van handelshuizen naar fabrieken, van plukkers naar spinners, wevers en consumenten. Het behandelt de katoengeschiedenis van Brazilië niet los van die van de Verenigde Staten, die van Groot-Britannië niet los van die van Togo, of die van Egypte los van die van Japan. Het katoenimperium en daarmee de moderne wereld, is alleen te begrijpen door de vele plaatsen en mensen die het vormden en die er op hun beurt door werden gevormd, met elkaar te verbinden, en niet te scheiden.¹¹

Ik ben vooral geïnteresseerd in de eenheid van het diverse. Katoen, de voornaamste wereldgrondstof van de negentiende eeuw, bracht schijnbare tegenpolen bij elkaar en zette die op bijna alchemistische wijze om in rijkdom: slavernij en vrije arbeid, staten en markten, kolonialisme en vrijhandel, industrialisatie en de-industrialisatie. Het katoenimperium steunde op de plantage en de fabriek, op slavernij en slavenarbeid, op kolonisators en gekoloniseerden, spoorwegen en stoomschepen, kort

gezegd op een mondiaal netwerk van land, arbeid, transport, fabricage en verkoop. De Katoenbeurs in Liverpool had een enorme invloed op katoenplanters in Mississippi; spinnerijen in de Elzas waren nauw verbonden met die in Lancashire en de toekomst van handwevers in New Hampshire of Dhaka was afhankelijk van factoren als de aanleg van een spoorlijn tussen Manchester en Liverpool, investeringsbeslissingen van kooplieden uit Boston en tariefbeleid in Washington en Londen. De macht van de Ottomaanse staat over zijn platteland bepaalde mede de ontwikkeling van de slavernij in West-Indië, en de politieke activiteiten van pas bevrijde slaven in de Verenigde Staten het leven van boeren in India.¹²

Vanuit deze veranderlijke tegenstellingen zien we hoe katoen zowel het ontstaan van het kapitalisme mogelijk maakte als de hervorming daarvan later. Bij het onderzoeken van de gezamenlijke weg van katoen en kapitalisme over de wereld en door de tijd, worden we er steeds weer aan herinnerd dat geen enkele toestand van het kapitalisme permanent of stabiel is. Elk nieuw moment in de geschiedenis van het kapitalisme brengt nieuwe instabiliteit en zelfs tegenstrijdigheden voort, die leiden tot grote ruimtelijke, sociale en politieke herschikkingen.

De literatuur over katoen heeft een lange geschiedenis. Het is misschien wel de meest onderzochte industrie van de mens. Bibliotheken staan vol met verslagen over slavenplantages in Noord- en Zuid-Amerika, het begin van de katoenindustrie in Groot-Brittannië, Frankrijk, de Duitse staten en Japan, en de handel die al die plaatsen met elkaar verbond. Minder talrijk zijn de pogingen die uiteenlopende geschiedenissen met elkaar te verbinden; waarschijnlijk de meest geslaagde poging daartoe is nu feitelijk bijna tweehonderd jaar oud. Toen Edward Baines in 1835 zijn *History of the Cotton Manufacture in Great Britain* schreef, was zijn conclusie dat 'de auteur duidelijk mag maken [...] dat zijn onderwerp niet alleen van belang is vanwege de omvang van de industrietak die hij heeft geprobeerd te beschrijven, maar ook vanwege het verbazingwekkend drukke handelsverkeer die het tot stand heeft gebracht tussen dit land en alle delen van de wereld'.¹³ Ik deel het enthousiasme van Baines en zijn universele blik, maar niet altijd zijn conclusies.

Baines, die als redacteur van een krant uit Leeds dicht bij het centrum van het katoenimperium woonde, kon alleen maar vanuit mondiaal perspectief naar deze zaken kijken.¹⁴ Toen professionele historici zich met katoen gingen bezighouden, concentreerden ze zich echter vrijwel altijd op lokale, regionale en nationale aspecten van die geschiedenis. Maar alleen met een mondiaal gezichtspunt kunnen we de grote herschikking begrijpen waarvan elk van die plaatselijke verhalen deel uitmaakte – de grote mondiale verschuivingen in arbeidsregimes in de landbouw, de uitbreiding van projecten om de staat te versterken door nationalistische elites, de invloed van collectieve arbeidersacties, enzovoort.

Dit boek put uit de uitgebreide literatuur over katoen, maar plaatst die in een nieuw kader. Daardoor draagt het bij aan een levendige maar vaak zinloos presentistische discussie over globalisering. Het zet vraagtekens bij opgewonden ontdekkingen van een zogenaamd nieuwe mondiale fase in de geschiedenis van het kapitalisme. Het laat zien dat het kapitalisme al vanaf het begin wereldomvattend is en dat veranderlijke ruimtelijke configuraties van de wereldeconomie in de afgelopen drie eeuwen gewoon zijn. Het stelt ook dat het globaliseringsproces en de behoeften van natiestaten gedurende het grootste deel van de kapitalistische geschiedenis niet met elkaar in strijd waren, zoals vaak wordt gedacht, maar elkaar juist versterkten. Als ons zogenaamd mondiale tijdperk werkelijk op een revolutionaire manier verschilt van het verleden, dan zit dat verschil niet in de mate van mondiale samenhang, maar in het feit dat kapitalisten voor het eerst in staat zijn zich los te maken van specifieke natiestaten, precies de instituties die in het verleden hun opkomst mogelijk maakten.

Zoals de ondertitel aangeeft, maakt dit boek ook deel uit van een bredere discussie onder historici die de geschiedenis willen herzien door er vanuit een transnationaal, zelfs mondiaal ruimtelijk kader naar te kijken. De opkomst van geschiedenis als vak ging hand in hand met die van de natiestaat en speelde een belangrijke rol bij de vorming daarvan. Maar met een nationale blik leggen historici vaak te weinig nadruk op verbanden die staatsgrenzen overstijgen en nemen ze genoegen met verklaringen vanuit gebeurtenissen, personen en processen binnen specifieke nationale gebieden. Dit boek is bedoeld als bijdrage aan een poging om

die ‘nationale’ blik te herstellen met een bredere focus op de netwerken, identiteiten en processen die politieke grenzen overstijgen.¹⁵

Door ons te richten op een specifieke handelswaar – katoen – en de teelt, het transport, de financiering, fabricage, verkoop en consumptie daarvan te bekijken, zien we verbindingen tussen mensen en plaatsen die bij een traditionelere, door nationale grenzen beperkte studie in de marge zouden blijven. In plaats van ons te richten op de geschiedenis van een bepaalde gebeurtenis, zoals de Amerikaanse Burgeroorlog, een plaats, zoals de katoenfabrieken van Osaka, een groep mensen, zoals de West-Indische katoenslaven, of een proces, zoals de verandering van boeren in industriële loonarbeiders, biedt de biografie van een product ons een venster om in dit boek een aantal van de voornaamste vragen over de geschiedenis van onze wereld te kunnen stellen en nieuw licht te werpen op een geschiedenis die van groot belang is, namelijk de geschiedenis van het kapitalisme.¹⁶

We gaan beginnen aan een reis door vijfduizend jaar menselijke geschiedenis. Dit hele boek door kijken we naar een schijnbaar onbeduidend artikel – katoen – om een groot raadsel op te lossen: waar ligt de oorsprong van de moderne wereld? Laten we onze reis beginnen in een boerendorpje in het tegenwoordige Mexico, waar katoenplanten gedijen in een wereld die enorm verschilt van de onze.

Hoofdstuk een

De opkomst van een wereldwijd handelsartikel

Katoen spinnende Azteekse vrouw.

Zo'n vijfhonderd jaar geleden brachten de mensen in een dozijn kleine dorpjes langs de kust van de Stille Oceaan in het huidige Mexico hun dagen door met het telen van maïs, bonen, pompoenen en chilipepers. Daar, tussen de Río Santiago in het noorden en de Río Balsas in het zuiden, visten ze en verzamelden ze oesters en mosselen, honing en bijenwas. Naast deze zelfvoorzieningslandbouw en het bescheiden handwerk dat ze produceerden – het bekendst waren hun geometrisch beschilderde potten – teelden deze mannen en vrouwen ook een plant waar kleine, pluizige witte bolletjes aan groeiden. De plant was oneetbaar. Hij was ook

het meest waardevolle wat ze teelden. Ze noemden hem *ichcatl*: katoen.

De katoenplant gedijde tussen de maïs, en elk najaar, nadat ze hun voedselgewassen hadden geoogst, plukten de dorpelingen de zachte vezelpropjes van de piramidevormige, tot taillehoogte groeiende planten, verzamelden de talrijke bolletjes in een mand of een zakje die ze naar hun hutten van leem en vlechtwerk droegen. Daar verwijderden ze zorgvuldig met de hand de vele zaadjes, streken de katoen vervolgens glad op een palmmat, en kamden de vezels ten slotte uit tot strengen van zo'n 10 centimeter lang. Met behulp van een dunne houten spil aan een aardewerken schijf en een kommetje dat de draaiende spil ondersteunde, draaiden ze de strengen ineen tot een fijne witte draad. Daarna maakten ze er textiel van op een weefraam, een eenvoudig toestel bestaande uit twee stokken die met de scheringdraden aan elkaar zaten; één stok werd aan een boom gehangen terwijl de weefster de scheringdraden met haar eigen lichaamsgewicht straktrok en vervolgens in een oneindige dans de dwarsdraad (de inslag) tussen de schering door weefde. Het resultaat was stof die even sterk was als soepel. Ze verfden de stof met indigo en karmijnzuur, waarmee ze een rijke variatie aan blauwzwarte en rode tinten creëerden. Voor een deel droegen ze de stof zelf: ze naaiden er hemden, rokken en broeken van. De rest stuurden ze naar Teotihacán als deel van een jaarlijkse schatting die ze hun verre Azteekse heersers verschuldigd waren. Alleen al in 1518 voorzagen deze twaalf kustplaatsjes keizer Montezuma II van achthonderd balen ruwe katoen (van elk 52 kilo), 3200 gekleurde lappen katoen en 4800 grote witte doeken, het resultaat van duizenden uren loodzwaar en hooggekwalificeerd werk.¹

Honderden jaren daarvoor en daarna speelden zich elders in de wereld op grote schaal gelijksoortige tafereelen af. Op drie continenten, van Gujarat to Sulawesi, langs de Opper-Volta en de Rio Grande, van de valleien van Nubië tot aan de vlakten van Yucatán teelden mensen katoen op hun velden om er vervolgens in de naastgelegen huizen textiel van te maken, zoals hun voorouders al generaties lang hadden gedaan. Katoen is een taaie plant, die onder de juiste omstandigheden gedijt zonder dat de boer er veel aan hoeft te doen. Hij groeit in veel omgevingen dankzij zijn 'morfologische plasticiteit', oftewel, zoals plantkundigen het uitdrukken, het vermogen van de plant 'zich, door zijn effectieve bloeitijd te verkorten, verlengen of zelfs onderbreken, aan uiteenlopende groeiomstandigheden aan te passen'.²

De vele katoen telende volken bleven duizenden jaren onwetend van het feit dat andere volken over de hele wereld dezelfde inspanningen leverden, allemaal in de geografische zone ruwweg tussen 32 en 35 graden zuiderbreedte en 37 graden noorderbreedte. Daar heerste een klimaat dat geschikt was voor het telen van katoen. Als subtropische plant heeft katoen een temperatuur nodig die tijdens de groeiperiode niet onder de 10 graden Celsius zakt en meestal boven de 15 graden blijft. Katoen, zo weten we nu, gedijt in gebieden waar ongeveer tweehonderd dagen per jaar geen vorst voorkomt en waar 50 tot 64 millimeter regen per jaar valt, geconcentreerd in het midden van de groeiperiode, een gemeenschappelijke klimaatzone die verklaart waarom katoen op meerdere continenten zo algemeen is. De zaadjes worden ongeveer een meter uit elkaar op rijen gezaaid. Na 160 tot 200 dagen is de katoen rijp.³

Uit zichzelf of via ontmoetingen met andere volken hadden al deze katoentelers ontdekt dat de pluizige witte vezel die uit de katoenbol pulde uitermate geschikt was om draad van te maken. Van deze draad kon dan een stof worden geweven die gemakkelijk te wassen was, prettig aanvoelde op de huid en effectief bescherming bood tegen de brandende zon – en tot op zekere hoogte ook tegen de kou. Al duizend jaar eerder was de productie van katoentextiel in Azië, Afrika en op de Amerikaanse continenten de grootste nijverheid ter wereld; verfijnde handelsnetwerken, meestal lokaal maar ook wel regionaal, verbonden telers, spinners, wevers en consumenten met elkaar.

De geschiedenis van kleding is lastig te reconstrueren omdat stof de tand des tijds meestal niet doorstaat. Wel weten we dat sinds de homo sapiens van de Afrikaanse savanne naar koelere klimaatzones trok, ongeveer honderdduizend jaar geleden, hij zich tegen de elementen moest beschermen. Uit het weinige wat we aan archeologische gegevens hebben, blijkt dat mensen zich aanvankelijk in vachten en huiden hulden. Er zijn aanwijzingen dat ze al dertigduizend jaar geleden vlas spinnen en weefden. Ongeveer twaalfduizend jaar geleden breidde die textielproductie zich aanzienlijk uit, toen mensen zich permanent vestigden en akkerbouw en veeteelt begonnen te bedrijven. Mensen begonnen op grotere schaal met allerlei vezels te experimenteren om garens te spinnen en stoffen te weven ter bescherming tegen de kou en de zon.⁴

De methoden om van een plant textiel te maken werden in verschillende delen van de wereld onafhankelijk van elkaar uitgevonden. In Europa begonnen mensen verschillende grassoorten en ook linnen te weven in de nieuwe steentijd, vanaf ongeveer twaalfduizend jaar geleden. Ongeveer achtduizend jaar later, in de bronstijd, begonnen ze ook wol van dieren te oogsten. In het Midden-Oosten en Noord-Afrika, vanaf zeventuizend jaar voor het begin van de jaartelling, sponnen en weefden samenlevingen ook verschillende soorten wol en vlas. In dezelfde periode vervaardigden Chinese boeren en handwerkslieden kleren van ramee en zijde. Naarmate samenlevingen gelaagder werden, werd textiel steeds meer een teken van maatschappelijke rang.⁵

In deze wereld van linnen, wol, ramee en zijde nam katoen gaandeweg een belangrijker positie in. Voor zover wij weten ontdekten mensen op het Indiase subcontinent ongeveer vijfduizend jaar geleden voor het eerst dat je van katoenvezels draad kon maken. Vrijwel tegelijkertijd deden mensen aan de kust van het huidige Peru, onwetend over de ontwikkelingen in Zuid-Azië, dezelfde ontdekking. Een paar duizend jaar later ontwikkelden ook samenlevingen in oostelijk Afrika technieken voor het spinnen en weven van katoen. In elk van deze gebieden werd katoen al snel de meest gebruikte vezel voor het spinnen van draad, want voor de meeste toepassingen heeft hij eigenschappen die duidelijk superieur zijn aan die van vlas, ramee en andere vezels. De eerste paar duizend jaar dat katoen werd gecultiveerd kwam de productie zelden buiten de zone waar de plant van nature groeide, maar iedereen die ermee in aanraking kwam, zag er een opmerkelijk materiaal in voor het vervaardigen van kleding: zacht, duurzaam en licht, eenvoudig te verven en schoon te maken.

Bewijs voor de cruciale rol van katoen in de vroege samenlevingen is te vinden in de scheppingsverhalen en heilige teksten van veel volken. In hindoe geschriften komt katoen regelmatig en prominent voor. Vishnu, zo geloven de hindoes, weefde 'de stralen van de zon tot een gewaad voor zichzelf'. In West-Afrika schreef men zijn vaardigheid in het spinnen toe aan Ananse, de goddelijke spin. In Noord-Amerika geloofden de Hopi dat een goddelijke spin katoen spon en weefde. De Navajo geloofden dat Begochiddy, een van de vier zonen van de Straal van Zonlicht en Daglicht, eerst de bergen en insecten had gemaakt en daarna katoen had geschapen

en geplant. Volgens het Navajo-geloof ‘zul je, als er een meisje is geboren in je stam, op weg gaan om een spinnenweb te zoeken [...] en dat op de hand en arm van de baby wrijven. Als ze dan opgroeit zal ze weven, en haar vingers en armen zullen het niet moe worden te weven.’ Volgens een tekst uit 1637 van de late Ming-dynastie in China onderscheidde kleding, inclusief katoen, mensen van dieren, en onder mensen ‘onderscheidde katoen de heersers van de overheersten’. Bovendien werd in vele en uiteenlopende culturen, inclusief die waarin katoen een dominante rol speelde, het lot verbeeld als iets wat wordt gesponnen of geweven, zoals niemand zal verbazen.⁶

Moderne plantkundigen zien katoen niet langer als een geschenk van de goden, maar ze zijn niet minder onder de indruk. Biologen denken dat de katoenplant al tien tot twintig miljoen jaar op aarde aanwezig is. Sindsdien hebben zich vier genetisch verschillende soorten katoen ontwikkeld: De Midden-Amerikaanse *Gossypium hirsutum*, de Zuid-Amerikaanse *Gossypium barbadense*, de Afrikaanse *Gossypium herbaceum* en de Aziatische *Gossypium arboretum*. Uit deze vier soorten zijn weer honderden varianten ontstaan, waarvan slechts enkele de commerciële katoenproductie zouden gaan domineren. Tegenwoordig bestaat meer dan 90 procent van de katoen in de wereld uit *Gossypium hirsutum*-cultivars, ook bekend als behaarde katoen. Domesticatie heeft de plant nog verder veranderd. Volgens één expert transformeerden onze voorouders hem ‘van weerbarstige meerjarige struiken of kleine bomen met kleine, ondoordringbare zaden bedekt met ruwe, onontwarbare haren, naar korte, compacte, eenjarige planten met overvloedige hoeveelheden lange, witte vezels op grote zaden die gemakkelijk ontkiemen’. Katoentelers experimenteerden zorgvuldig met de plant en maakten er geleidelijk iets van waarmee ze in hun toenemende behoefte aan textiel konden voorzien. Ze pasten de plant aan specifieke omgevingen aan, vervoerden hem over grote afstanden en vergrootten zijn bereik en diversiteit. Zoals bij zoveel andere natuur heeft cultivering de geschiedenis van katoen radicaal versneld en veranderd – een proces dat in de negentiende eeuw nog verder versnelde en van groot belang zou zijn voor het katoenimperium.⁷

De eersten die katoen begonnen te spinnen en weven waren boeren in de Indusvallei. In 1929 ontdekten archeologen stukjes katoen in Mohenjo-Daro, in het huidige Pakistan, daterend van 3250 tot 2750 v.Chr.

Katoenzaadjes die in het nabijgelegen Mehrghar zijn aangetroffen, konden zelfs tot op 5000 v.Chr. worden gedateerd. Ook in de literatuur is te vinden dat de katoennijverheid op het subcontinent ver teruggaat. In de Vedische geschriften, opgetekend tussen 1500 en 12 v.Chr., wordt melding gemaakt van het spinnen en weven van katoen. Ook de allereerste reisverslagen uit Zuid-Azië vermelden katoen: de oud-Griekse geschiedschrijver Herodotus (484-425 v.Chr.) kende de verfijnde katoenen kleding uit India en merkte in 445 v.Chr. op dat op het subcontinent ‘wilde bomen een vacht om hun vruchten dragen die die van schapen in schoonheid en kwaliteit overtreft; en de inboorlingen kleden zich in stoffen die daarvan zijn gemaakt.’⁸

Vanaf de vroegste tijden tot ver in de negentiende eeuw – duizenden jaren lang dus – was het Indiase subcontinent de voornaamste katoenproducent van de wereld. In het huidige India, Pakistan en Bangladesh verbouwden boeren naast hun voedselgewassen kleine hoeveelheden katoen. Ze verwerkten die voor eigen gebruik en om op plaatselijke en regionale markten te verkopen. Bijna overal in Zuid-Azië was tot in de negentiende eeuw alle textiel die werd gebruikt van eigen makelij. Men oogstte het gewas met de hand, verwijderde de zaden met behulp van een roller en gebruikte een boog (een houten stuk gereedschap met een koord eraan dat gaat trillen als je er met een stukje hout tegen slaat) om er de knopen uit te halen, spon de vezel op een spinrok (een stuk gereedschap waarop de ongesponnen katoen wordt gestoken) en een spil tot een draad, en weefde deze draad tot textiel met een tussen bomen opgehangen weefraam.⁹

De beste Indiase katoen was van legendarische kwaliteit: in de dertiende eeuw borduurde de Europese reiziger Marco Polo voort op de observaties van Herodotus bijna zeventienhonderd jaar eerder: aan de kust van Coromandel ontdekte hij ‘de fijnste en mooiste katoen die waar ook ter wereld te vinden is’. Zeshonderd jaar later meldde Edward Baines, een kranteneigenaar en katoendeskundige uit Leeds, dat de beste Indiase textiel van ‘bijna ongelooflijke perfectie (was)... Hun mousselines lijken soms wel het werk van elfen of insecten in plaats van van mensen.’ Het waren eigenlijk ‘webben van gewezen wind’.¹⁰

Maar het subcontinent stond bepaald niet alleen. Het gehele Amerikaanse continent bood volop katoen en dat werd alom gedragen, lang voordat de Europeanen in de Nieuwe Wereld arriveerden. In een boogvormige zone van

Midden-Amerika en het Caraïbisch gebied tot 1500 kilometer zuidelijker in Zuid-Amerika was de vervaardiging van katoen de belangrijkste nijverheid. Wellicht het oudste centrum ervan bevond zich in het huidige Peru. Daar hebben archeologen katoenen visnetten opgegraven die op 2400 v.Chr. zijn gedateerd en stukjes textiel uit 1600-1500 v.Chr. Toen Francisco Pizarro in 1532 het Incarijk aanviel, stond hij versteld van de hoeveelheid katoenstoffen die hij zag en de kwaliteit ervan. In de Incastad Cajamarca vonden de conquistadores opslagruimtes gevuld met gigantische hoeveelheden katoen 'die alles wat ze kenden ver overtrof in de verfijning van de textuur en in de bekwaamheid waarmee de verschillende kleuren waren gecombineerd'.¹¹

Tien jaar eerder, toen Europeanen het Aztekenrijk binnendrongen, duizenden kilometers verder naar het noorden, en ze er katoenstoffen aantroffen, waren ze al even verbaasd. Naast goud en andere schatten stuurde Hernán Cortés katoenstoffen naar Karel v die prachtig waren geverfd met indigo en karmijnzuur. De Midden-Amerikaanse katoenindustrie ging net als haar Zuid-Amerikaanse tegenhanger ver terug. Katoen werd al in 3400 v.Chr. overal in het huidige Centraal-Mexico geplant, en het vroegste garen dat bij archeologische opgravingen is aangetroffen wordt gedateerd tussen 1200 en 1500 v.Chr. Gebruik van katoen door de Maya's is al in 632 v.Chr. opgetekend en in de laaglanden van het huidige Veracruz is waarschijnlijk tussen 100 v.Chr. en 300 n.Chr. een katoenindustrie ontstaan. De productie nam toe naarmate het dragen van katoen van de elites overging op de gewone mensen, vooral toen het Aztekenrijk na 1350 militair en economisch aan macht won. En naarmate meer mensen katoen gingen dragen werd de bewerking ervan steeds belangrijker. De weef- en verftechnieken werden steeds verfijnder, niet in de laatste plaats als middel om zich maatschappelijk te onderscheiden.¹²

Ook na de verovering van Centraal-Amerika door Spaanse kolonisten in de zestiende eeuw werd de inheemse productie voortgezet. Een Spaanse koloniale bestuurder uit de late zeventiende eeuw, Don Juan de Villagutierre Soto-Mayor, prees de indiaanse vrouwen van het voormalige Mayarijk, die 'energiek en kundig hun katoen spinnen en kleren weven, en ze perfecte kleuren geven'. Katoen werd niet alleen gebruikt voor kleding, maar ook voor religieuze offers, als geschenk, als ruilmiddel, voor decoratieve wand-

kleden, om mummies in te wikkelen, als wapenrusting en zelfs voor medische doeleinden. In het precolumbiaanse Mexico werd naar schatting jaarlijks 520 miljoen kilo katoen geproduceerd, evenveel als de hele opbrengst in de Verenigde Staten in 1816. Met de uitbreiding van hun macht over andere streken waar katoen werd verbouwd en verwerkt, namen de door de heersers van Teotihuacán geïnde honoraria toe. Waar binnen het Aztekenrijk de katoenteelt een grote rol speelde droegen plaatsen in het Nahuatl namen als 'op de katoentempel', 'in de katoenrivier' en 'op de katoenheuvel'.¹³

Mexico en Peru waren de centra van de precolumbiaanse katoenindustrie, maar de productie van katoenstoffen breidde zich ook uit naar andere delen van het continent. In het huidige Brazilië werd kleding vervaardigd met uit wilde planten gewonnen katoenvezels. In wat later de zuidwestelijke Verenigde Staten zouden worden, werden de oorspronkelijke bewoners wellicht al vanaf 300 n.Chr. enthousiaste katoenproducenten, met name de Navajo's en de Hopi. De kennis over katoen had zich vanuit Centraal-Amerika langs de westkust van Mexico verspreid. Toen de Spaanse kolonisten in contact kwamen met de indianen ten noorden van de Rio Grande, merkten ze het volgende op: 'De indianen spinnen katoen en weven stof en dragen Campeche-achtige katoenen dekens, want ze hebben uitgestrekte katoenvelden.' Voor sommige indianen had katoen ook een belangrijke religieuze functie: de Hopi gebruikten het om er tijdens regenceremonies wolken mee uit te beelden, en ze bedekten het gezicht van de doden ermee 'vanuit het idee om het spirituele lichaam lichter te maken, als een wolk'. Ook in het Caraïbisch gebied was de katoenteelt wijdverbreid. Sterker nog: Columbus dacht dat hij in India was aangekomen onder meer omdat hij in het Caraïbisch gebied grote hoeveelheden katoen aantrof; hij sprak van eilanden 'vol [...] katoen'.¹⁴

Het telen en verwerken van katoen kent ook in Afrika een lange geschiedenis. De plant werd waarschijnlijk het eerst verbouwd door de Nubiërs in wat tegenwoordig Oost-Soedan is. Sommigen beweren dat de vezel daar al rond 5000 v.Chr. werd gewonnen, gesponnen en geweven, al wordt de aanwezigheid van katoenstoffen in Meroë, een voormalige stad op de oostelijke oever van de Nijl, door archeologische vondsten slechts bevestigd voor de periode tussen 500 v.Chr. en 300 n.Chr. Vanuit Soedan kwam de katoen naar het noordelijker gelegen Egypte. Hoewel katoen als textiel geen rol van betekenis speelde in de oude Egyptische beschavingen, weten we dat ka-

toenzaad al tussen 2600 en 2400 v.Chr. als diervoer werd gebruikt, en op afbeeldingen op de tempel van Karnak in Luxor zijn katoenstruiken te zien. Maar de teelt en verwerking van katoen kwam in Egypte pas tussen 332 v. Chr. en 395 n.Chr. op gang. In 70 n.Chr. merkte Plinius de Oudere op dat 'het bovenste deel van Egypte, in de buurt van Arabië, een struik levert die sommigen als katoenplant kennen. De struik is klein en draagt een vrucht die op een noot met een baard lijkt en waar een zijdeachtige substantie in zit waarvan het dons tot draden wordt gesponnen. Er is geen weefsel bekend dat het weefsel dat van deze draad wordt gemaakt overtreft, wat betreft witheid, zachtheid of als kleding [...]'. Na 800 n.Chr. verspreidde de teelt en verwerking van katoen zich dankzij de opkomst van de islam steeds sneller.¹⁵

De kennis over het telen en bewerken van katoen verbreidde zich vervolgens naar West-Afrika. Het is nog onduidelijk hoe de katoen daar precies terecht kwam, maar het kan zijn dat reizende wevers en kooplieden de plant rond het begin van de jaartelling vanuit Oost-Afrika hebben meegebracht. De komst van de islam in de achtste eeuw n.Chr. betekende een aanzienlijke uitbreiding van de katoenindustrie: islamitische leraren leerden de meisjes spinnen en de jongens weven, en stonden ongekend ingetogen kleding voor waar het klimaat om het tegendeel vroeg. Bij opgravingen is katoenstof uit de tiende eeuw ontdekt. Geschreven bronnen en archeologische vondsten duiden erop dat in West-Afrika in de late elfde eeuw katoen werd gesponnen en geweven; toen had dit gebruik het zuidelijker gelegen Togo al bereikt. Aan het begin van de vijftiende eeuw maakte Leo Africanus melding van de 'overvloed' aan katoen in het 'koninkrijk Melli' en het grote aantal katoenverkoopers in het 'koninkrijk Tombuto', waarmee de grote West-Afrikaanse rijken Mali en Timboektoe werden aangeduid.¹⁶

Voor zover wij weten ontwikkelden de domesticatie en de verwerking van katoen zich in de drie genoemde regio's onafhankelijk van elkaar.¹⁷ Maar vanuit Zuid-Azië, Midden-Amerika en Oost-Afrika verspreidde de kennis zich snel langs bestaande handels- en migratieroutes, zoals vanuit Midden-Amerika naar het noorden en vanuit Oost-Afrika naar het westen. In die trek van de katoennijverheid stond India centraal. Van daaruit verspreidde de kennis van de katoenteelt en -verwerking zich naar het westen, oosten en zuiden, waarmee Azië het hart werd

van de wereldwijde katoennijverheid, wat het tot ver in de negentiende eeuw zou blijven en aan het eind van de twintigste eeuw opnieuw zou worden. De ligging van India en wat men er met katoen deed waren van groot belang voor de prominente rol van de plant in onze wereld, want toen Europeanen, ongetwijfeld gekleed in bont, wol en linnen, meer dan tweeduizend jaar geleden kennismaakten met deze wonderbaarlijke nieuwe weefsels die uit een mythisch 'Oosten' arriveerden, waren ze diep onder de indruk.

Maar al voordat katoen door de Europeanen werd ontdekt zorgde de plant ook elders voor veranderingen. Katoen verspreidde zich westwaarts, vanuit India via Turkestan naar het Midden-Oosten en later naar het Middellandse Zeegebied. Zelfs al van voor de jaartelling zijn er aanwijzingen dat men in Perzië, Mesopotamië en Palestina katoen teelde. In Nineveh (in het huidige Irak) is katoenen kleding aangetroffen van rond 100 v.Chr. en op een Assyrische cilinderzegel is sprake van een woldragende boom. Een paar honderd jaar later, in de eerste eeuwen van onze jaartelling, waren Anatolische boeren al met de teelt begonnen. Net als in Afrika speelde de opkomst van de islam een belangrijke rol bij de verspreiding over het Midden-Oosten van de kunst van het katoen telen, spinnen en weven: de religieuze zedigheidsvoorschriften maakten van de stof een 'alledaags kledingartikel'. In de negende en tiende eeuw was in Iran sprake van een ware 'katoenhausse' om de stedelijke markten te voorzien, met name in Bagdad. In de dertiende eeuw kwam Marco Polo overal, van Armenië tot Perzië, katoen en katoenstoffen tegen, en die 'overvloed' aan katoen overal in Azië werd een prominent thema in zijn verslagen.¹⁸

Zoals de katoenteelt zich vanuit India in westelijke richting uitbreidde, zo verspreidde de kennis van katoen zich ook naar het oosten, met name naar China. China groeide uit tot een van de belangrijkste producenten van ruwe katoen en katoenstoffen en is tegenwoordig het centrum van de katoenindustrie, maar de plant is er niet inheems. De Chinese woorden voor katoen en katoenvezel zijn zelfs afgeleid van het Sanskriet en andere Indiase talen.¹⁹ Rond 200 n.Chr. was katoen al wel bekend in China, maar de eerstvolgende duizend jaar kwamen grondstof en afgeleide producten niet verder dan de streken aan de zuidwestgrens, waar de plant oorspronkelijk was geïntroduceerd.

Tijdens de Yuan-dynastie (1271-1368) ging katoen een belangrijke rol spelen op het Chinese platteland. In die periode nam het in feite de plaats in van ramee, dat samen met zijde van oudsher door de Chinezen werd gebruikt als textielvezel. Vanaf 1433 mochten Chinese onderdanen belasting betalen in katoen, waardoor de staat zijn militairen en ambtenaren in de stof kon kleden. Verderop zullen we zien dat de relatie tussen gewas en belastingheffing een van de vele redenen was voor de belangstelling die het politieke gezag toonde voor katoen. Tijdens de expansieve Ming-dynastie (1368-1644) verspreidde de katoenproductie zich over de nieuw veroverde gebieden. Aan het einde ervan verbouwden de Chinezen naar schatting jaarlijks twintig miljoen balen katoen. Er was landelijk gezien een arbeidsverdeling ontstaan waarbij boeren uit het noorden ruwe katoen naar de Neder-Yangtze stuurden; de boeren daar maakten er stoffen van (en ook van hun zelfgeeelde katoen) die ze soms weer terugverkochten aan het noorden. Deze interregionale handel was zo levendig dat katoenstoffen een kwart van de totale binnenlandse handel van het rijk voor hun rekening namen. In de zeventiende eeuw droeg bijna iedereen in China, jong en oud, katoenen kleding. Het wekt dan ook geen verbazing dat met de verdubbeling van de Chinese bevolking tot vierhonderd miljoen in de loop van de achttiende eeuw de Chinese katoenindustrie uitgroeide tot de op een na grootste ter wereld, na India, met een geschatte productie in 1750 van 700 miljoen kilo, ongeveer evenveel als die in de Verenigde Staten, toen de planters daar in het decennium voorafgaand aan de Burgeroorlog de teelt opschroefden.²⁰

De Indiase katoentechnologie verspreidde zich ook naar Zuidoost-Azië. Naarmate de verwerking geavanceerder werd, groeiden katoenstoffen uit tot het waardevolste product, na levensmiddelen. Boeddhistische monniken brachten het ergens tussen de derde en vijfde eeuw n.Chr. naar Java. Veel later, tussen 1525 en 1550, breidde de teelt zich uit naar Japan. Rond de zeventiende eeuw was katoen daar uitgegroeid tot een belangrijk handelsgewas: kleine boeren teelden katoen om hun belastingen te kunnen betalen, vaak afgewisseld met rijst.²¹ Met de komst van katoen in Japan had de van oorsprong Indiase katoencultuur zich nu over het grootste deel van Azië verspreid.

Katoenwerelden: de eerste vijfduizend jaar.

Al die landbouw- en handelsactiviteiten rond katoen zorgden minstens vijfduizend jaar lang voor een bruisend bestaan in Afrika, Amerika en Azië. Hoewel de verschillen tussen de continenten groot waren, vertoonden de centra van de reusachtige sector ook veel overeenkomsten. In de eerste plaats bleef de katoenteelt en -verwerking bijna altijd kleinschalig en gericht op het huishouden. Hoewel sommige telers hun ruwe katoen op de markt brachten, soms heel ver weg, en heersers de telers vaak dwongen een deel van hun oogst af te staan als schatting, was geen enkele teler uitsluitend van zijn katoengewassen afhankelijk; om zo weinig mogelijk risico te lopen spreidden ze hun economische kansen liever. In grote delen van Afrika en ook in Zuid-Azië en Midden-Amerika bleef dit patroon tot ver in de twintigste eeuw bestaan.

Duizenden jaren lang plantten huishoudens dus katoen in een delicaat evenwicht met andere gewassen. Door naast hun voedingsgewassen katoen te telen probeerden families enerzijds te voorzien in de voedselbehoefte van henzelf en de gemeenschap en anderzijds de schatting te kunnen voldoen die hun heersers eisten. In Veracruz bijvoorbeeld was dubbelteelt van voedselgranen en katoen gangbaar, zodat zowel degenen die de katoen teelden als degenen die spinnen en weefden ervan konden leven. In Yucatán verbouwden de Mayaboeren katoen op velden waar ook maïs en bonen groeiden. In West-Afrika werd katoen 'om en om geplant met voedselgewassen' als sorghum in het huidige Ivoorkust of yam in het huidige Togo. In Gujarat 'worden de (katoen)struiken tussen de rijstrijen geplant'. In de katoengebieden van Centraal-Azië teelden de boeren de vezel niet alleen in combinatie met rijst, maar ook naast tarwe en gierst, en in Korea in combinatie met bonen. Voor de achttiende eeuw werd katoen vrijwel nergens in monocultuur verbouwd, maar toen die monocultuur eenmaal opkwam, ontstond ook de zucht naar almaar meer land en arbeidskrachten.²²

Net als het telen van katoen begon de verwerking ervan overal ter wereld als een aangelegenheid van het huishouden, en dat bleef, op enkele uitzonderingen na, tot de negentiende eeuw zo. In gebieden die door de Azteken werden beheerst werd bijvoorbeeld alle katoenproductie binnen het huishouden georganiseerd. Ook in Afrika 'was de productie van katoengoederen puur een familienijverheid, waarbij elke maatschappelijke

eenheid volledig zelfvoorzienend was'. India, China, Zuidoost-Azië en het Ottomaanse Rijk bieden een vergelijkbaar beeld. Productie binnen het huishouden stelde families in de gelegenheid zoveel stof te weven als ze nodig hadden, maar soms werd er ook voor de markt geproduceerd. Omdat in de meeste agrarische samenlevingen de behoefte aan arbeid per seizoen enorm verschilde en eenmaal geplukte katoen maandenlang opgeslagen kon worden, kon een boer zich in slappe tijden met tussenpozen en per seizoen met de textielproductie bezighouden. Dit gold vooral voor vrouwen, die voornamelijk in huis werkten en een deel van hun tijd konden besteden aan de thuisproductie van garens en stoffen.²³

In elke samenleving ontstond een uitgesproken arbeidsverdeling tussen man en vrouw, waarbij vooral de vrouw werd gekoppeld aan de vervaardiging van textiel. In China was er zelfs een gezegde dat 'mannen het land bewerken en de vrouwen weven'. Behalve bij de Navajo's, Hopi en bepaalde volken in Zuidoost-Azië heeft de vrouw over de hele wereld zo ongeveer het monopolie op spinnen. Omdat spinnen met onderbrekingen kan worden gedaan en men zich tegelijkertijd met andere dingen kan bezighouden, bijvoorbeeld op de kinderen letten en eten klaarmaken, bracht de rol van de vrouw in het huishouden meestal met zich mee dat ze ook het spinnen voor haar rekening nam. Vrouwen en textielproductie werden zo sterk met elkaar geassocieerd dat in sommige culturen vrouwen met hun spingerei werden begraven. Bij het weven ontstond een dergelijke scherpe scheiding tussen mannen en vrouwen niet. In gebieden als India en Zuidoost-Afrika domineerden de mannen de weefnijverheid, maar in veel culturen weefden vrouwen net zo goed, bijvoorbeeld in Zuidoost-Azië, China en Noord- en West-Afrika. Maar zelfs in culturen waar zowel mannen als vrouwen weefden, verschilden ze van elkaar in ontwerp, kwaliteit en weefmethode. Deze geslachtsbepaalde arbeidsverdeling werd ook in het opkomende industriestelsel overgenomen, zodat de verhouding tussen de seksen in het huishouden een belangrijke factor werd bij de opkomst van de industriënijverheid.²⁴

Die premoderne katoenindustrie, ingebed als zij was in het huishouden met zijn overlevingsstrategieën, werd ook gekarakteriseerd door langzame veranderingen in de techniek van het scheiden, spinnen en weven. Nog in de achttiende eeuw deed een vrouw in Zuidoost-Azië er

bijvoorbeeld een maand over om een pond katoen te spinnen en nog eens een maand om een lap van 9 meter lang te weven.²⁵ Deze enorme tijdsinvestering vloeiende voort uit wat economen 'lage alternatieve kosten' noemen voor het werk dat in het spinnen en weven werd geïnvesteerd, en voort uit het feit dat heersers de productie van hun onderdanen maximaal belastten. Bovendien waren veel huishoudens zelfvoorzienend in textiel, zodat de afzet bescheiden van omvang was, ook een reden dat een prikkel ontbrak om de productiemethoden te verbeteren.

Die trage technologische ontwikkeling was echter ook te wijten aan de beperkte aanvoer van de grondstof. In de meeste gebieden kon ruwe katoen niet efficiënt over grote afstanden worden vervoerd. Lastdieren of mensen droegen de ruwe katoen soms over relatief korte afstanden. In het Azteekse rijk transporteerde men ruwe katoen naar berggebieden om bewerkt te worden, over een afstand van misschien 150 kilometer. Efficiënter en gangbaarder was katoenhandel over water. In het tweede millennium n.Chr. werd bijvoorbeeld melding gemaakt van honderden, zo niet duizenden boten die katoen over de Yangtze naar de regio Jiangnan vervoerden. Katoen uit Gujarat en Centraal-India werd op dezelfde wijze over de Ganges en langs de kust naar Zuid-India en Bengalen vervoerd. Niettemin werd het overgrote deel van de ruwe katoen tot aan de negentiende eeuw gesponnen en geweven binnen een paar kilometer van de plek waar hij werd geteeld.²⁶

Zoveel mensen in zoveel delen van de wereld teelden, sponnen en weefden katoen, dat het naar alle waarschijnlijkheid de belangrijkste teelt en nijverheid ter wereld was. En hoewel de thuisproductie voor thuisconsumptie tot de negentiende eeuw het grootste deel ervan zou uitmaken, vonden toch ook al in de jaren tachtig van de achttiende eeuw, voor de industriële revolutie, aanzienlijke veranderingen plaats. Zo werden katoengoederen – deels omdat ze zo arbeidsintensief waren om te vervaardigen – een belangrijk ruilmiddel en vormden ze een reserve. Overall verlangden heersers katoenstof als schatting of belasting, en je zou met recht kunnen beweren dat katoen aan de wieg heeft gestaan van de politieke economie als zodanig. Zo werd bij de Azteken de schatting vooral in katoen betaald. In China moesten huishoudens vanaf de vijf-

tiende eeuw hun belastingen gedeeltelijk in katoenstof voldoen. Ook in Afrika was het gangbaar de schatting in textiel over te dragen. Het was praktisch en werd ook in China, overal in Afrika, in Zuidoost-Azië en in Midden-Amerika als betaalmiddel gebruikt. Textiel was een ideaal ruilmiddel omdat het in tegenstelling tot ruwe katoen eenvoudig over lange afstanden kon worden vervoerd, niet bedierf en waarde had. Bijna overal in de premoderne wereld kon je met katoenstof dingen kopen die je nodig had: eten, geproduceerde goederen en zelfs bescherming.²⁷

Het gebruik van katoen als protogeld vestigt de aandacht op het feit dat niet alle katoenstoffen, met hun gunstige verhouding tussen waarde en gewicht, werden gebruikt in de directe omgeving van waar ze werden geproduceerd. De katoencentra die onafhankelijk van elkaar in Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, Afrika en Azië ontstonden, ontwikkelden steeds verfijnder handelsnetwerken die telers, producenten en consumenten over grote, uiteindelijk zelfs transcontinentale afstanden met elkaar verbonden. In Iran leidde de katoennijverheid in de negende en tiende eeuw in belangrijke mate tot verstedelijking: de ruwe katoen werd in het omliggende platteland verbouwd, gesponnen, geweven, geknipt en op verafgelegen markten verkocht, met name in het huidige Irak. In het prekoloniale Burkina Faso vormde katoen volgens een auteur 'het middelpunt van de handel'. Katoenstof uit Gujarat speelde al vanaf de vierde eeuw v.Chr. een zeer belangrijke rol in de handel tussen de verschillende landen aan de Indische Oceaan en er werden grote hoeveelheden van verkocht langs de oostkust van Afrika, waar hij diep landinwaarts werd verhandeld. In al deze uitwisselingen moesten de handelaren, zeker degenen die zich ver van hun eigen gemeenschap bevonden, zich aanpassen aan de plaatselijke smaak en hun producten aanbieden voor prijzen die aantrekkelijk waren voor de lokale consument.²⁸

In Midden-Amerika werden stoffen over afstanden van honderden kilometers verhandeld en ook aan buurstaten geleverd, zoals wanneer kooplieden stoffen vanuit Teotitlán (in het huidige Oaxaca) meebrachten naar Guatemala. In het zuidwesten van de huidige Verenigde Staten waren garen en textiel ook belangrijke handelsartikelen. Katoenproducten zijn aangetroffen bij opgravingen die veraf lagen van streken waar katoen kon worden verbouwd. Sinds de dertiende eeuw importeerden

Chinese kooplieden als aanvulling op de binnenlandse productie garens en stoffen uit afgelegen streken als Vietnam, Luzon en Java. Ook in Afrika legden katoenstoffen grote afstanden af, bijvoorbeeld wanneer Malinese katoen werd geruild tegen het zout van woestijnnomaden. Ottomaanse katoenstoffen vonden hun weg naar verafgelegen plekken als West-Europa, terwijl al in de dertiende eeuw katoenproducten in Japan werden geïmporteerd.²⁹

India, het middelpunt van dit wereldomspannende netwerk, dreef handel met het Romeinse Rijk, Zuidoost-Azië, de Arabische wereld, Noord-Afrika en Oost-Afrika. Indiase katoen doorkruiste Zuid-Azië op de rug van mensen en ossen. Katoen stak de zeeën over in Arabische dhows, zakte de Nijl af naar de grote katoenmarkt van Caïro en vulde de jonken op weg naar Java. Al in de zesde eeuw v.Chr. werd Indiase katoen in Egypte afgezet door kooplieden die het naar de havens van de Rode Zee en de Perzische Golf brachten. Ook in Oost-Afrika was Indiase katoen overal nadrukkelijk aanwezig. En in de Arabische wereld en Europa bleef India tot de negentiende eeuw een belangrijke leverancier: onder anderen kooplieden uit Gujarat brachten enorme hoeveelheden textiel mee. Een Ottomaanse officier klaagde in 1647: ‘Er gaat zoveel geld naar die Indiase koopwaar dat [...] de rijkdom van de wereld zich opstapelt in India.’³⁰

Indiase textiel ging ook in oostelijke richting naar andere delen van Azië. Al heel vroeg in de geschiedenis werd katoen in China vermarkt. Reusachtige hoeveelheden Indiase textiel vonden ook hun weg naar Zuidoost-Azië om de plaatselijke elite te kleden: naar schatting vulde de import naar Malakka aan het begin van de zestiende eeuw de ruimen van vijftien schepen die jaarlijks vanuit Gujarat, Coromandel en Bengalen arriveerden. Indiase textiel was zo dominant op de wereldmarkten dat rond 1503 de Italiaanse koopman Lodovico de Varthema over het havenstadje Cambay in Gujarat opmerkte: ‘Deze stad voorziet heel Perzië, Tartarije, Syrië, Barbarije, d.w.z. Arabia, Felix, Afrika, Ethiopië, India en een heleboel bewoonde eilanden van zijde en katoen.’ Het woord in het Sanskriet voor katoenproducten (*karpasi*) kwam in het Hebreeuws, Grieks, Latijn, Perzisch, Armeens, Oeigoers, Mongools en Chinees terecht. Zelfs de namen van bepaalde stoffen werden wereldwijde merkna-

men: zo zijn sits en jaconnet verbasteringen van termen in Indiase talen, waarmee op den duur overal ter wereld een bepaalde productiemethode werd aangeduid. Vanaf het begin van de zeventiende eeuw was Indiase katoen in feite wat de historicus Beverly Lemire het ‘eerste wereldwijde consumptiegoed’ noemde.³¹

Naarmate de vraag groeide begon katoen zijn eerste voorzichtige stappen buiten de deur te doen. In het tweede millennium n.Chr. werd productie in katoenwerkplaatsen steeds gangbaarder, met name in Azië. In India kwamen beroepswevers op, die zich vooral richtten op de lan-geafstandshandel en heersers en rijke kooplieden in binnen- en buitenland voorzagen van katoenstoffen. In Dhaka vervaardigden wevers onder strikt toezicht mousseline voor het Mogolhof, ‘gedwongen om uitsluitend voor de regering te werken, die hen slecht betaalde en in een soort gevangenschap hield’. Werkplaatsen met meer dan één weefgetouw bevonden zich naar verluidt al in de vijftiende eeuw ook in Alamkonda, in het huidige Andhra Pradesh. Anders dan de wevers voorzagen de handelaren niet in hun eigen onderhoud en vestigden ze zich in specifieke gebieden: Bengalen stond bekend om zijn fijne mousseline, de kust van Coromandel om zijn sits en calicot en Surat om allerlei sterke maar goedkope weefsels. Wevers konden zeer uiteenlopende posities hebben binnen het Indiase kastensysteem, maar in sommige delen van het subcontinent bevonden ze zich in de bovenste lagen van de maatschappelijke hiërarchie en waren ze rijk genoeg om tot de belangrijkste schenkers aan plaatselijke tempels te behoren. Ook in andere delen van de wereld verschenen voltijds katoenfabrikanten: zo werden in China ten tijde van de Ming-dynastie in de veertiende eeuw kwaliteitsstoffen bewerkt in ‘stadsweverijen’ die gezamenlijk duizenden arbeiders in dienst hadden. In de Ottomaanse stad Tokat produceerden hooggeschoolde wevers aanzienlijke hoeveelheden katoenstoffen. Bagdad, Mosul, Basra en andere steden in de islamitische wereld hadden grote katoenwerkplaatsen en het woord *mousseline* voor fijne katoenstoffen is zelfs afgeleid van Musil, de Koerdische naam voor Mosul. In Bamako, de hoofdstad van het huidige Mali, oefenden tot wel zeshonderd wevers hun ambacht uit en in Kano, het ‘Manchester van West-Afrika’, kwam een grote weefindustrie op, die de bewoners van de Sahara van textiel voorzag. In Timboektoe waren al

in de jaren negentig van de zestiende eeuw zesentwintig werkplaatsen voor katoenverwerking actief, met elk minimaal vijftig arbeiders. Ook in Osaka weefden duizenden arbeiders katoenstoffen; het ambacht verspreidde zich over de hele regio en tegen de achttiende eeuw werkten er dertig- tot veertigduizend mensen.³²

De werkplaats werd steeds gangbaarder en dat gold ook voor een nieuw type wever, doorgaans een man die speciaal voor verkoop op markten produceerde. Maar zelfs na de opkomst van de werkplaatsen vond die gespecialiseerde productie voor de markt vooral op het platteland plaats en niet in de steden; en thuis, niet in werkplaatsen. Wat deze marktproducenten op het platteland onderscheidde van de mensen die alleen voor hun eigen onderhoud weefden, was dat ze gebruikmaakten van een opkomende kracht in de wereldwijde handel: productienetwerken bijeengehouden door handelskapitaal. In deze netwerken, die de kern zouden vormen van de negentiende-eeuwse gemechaniseerde katoenproductie, werd gesponnen en geweven voor stedelijke kooplieden die de producten van de spinners en de wevers verzamelden om ze vervolgens op verafgelegen markten te verkopen. De specifieke verhouding tussen het handelskapitalisme en de producenten was overal anders. Zo konden op het Indiase subcontinent de wevers op het platteland alleen met het kapitaal van de kooplieden de nodige garens en het eten kopen waar ze tijdens het weven van moesten leven; toch waren deze wevers meestal zelf eigenaar van hun werktuigen, werkten ze zonder toezicht en hadden ze enige zeggenschap over de afzet van hun producten. In andere delen van de wereld hadden de plattelandwevers heel wat minder macht. In het Ottomaanse Rijk bijvoorbeeld speelden de kooplieden ruwe katoen en garens door aan boeren, die het spinnen en weefden en het product met geringe winst vervolgens weer retourneerden aan de kooplieden. In tegenstelling tot de wevers in India hadden ze geen enkele zeggenschap over de afzet. Ook in China hadden kooplieden veel te zeggen over de productie. ‘Ze kochten ruwe katoen op, brachten die naar lokale markten zodat boerenvrouwen hem konden spinnen en weven, lieten de stof verven en kalanderen (industriële platwalsen) in werkplaatsen in de stad en exporteerden het dan over heel China.’ In feite controleerden de kooplieden elk stadium van de productie, een

voorafspiegeling van hun centrale rol in de opbouw in het negentiende-eeuwse wereldomspannende katoenimperium.³³

De markten dijdten uit en daarmee veranderde ook de katoentechnologie. Hoewel de basisprincipes van de katoenbewerking overal ter wereld ongeveer hetzelfde waren en de productiviteit drastisch lager lag dan voor de uitvinding van de ontpittingsmachines, spinmachines en weefgetouwen van de late achttiende en vroege negentiende eeuw, waren er toch enkele belangrijke vernieuwingen. In Midden-Amerika verbeterde de spintechniek door de introductie van speciaal gevormde keramische spinklossen. Na 1200 gebruikten spinners in Midden-Amerika ook speciaal ontworpen spinkommen, waarmee een hogere productiviteit mogelijk werd en men bijvoorbeeld kon voldoen aan de onstilbare honger naar schatting van hun heersers. Het centrum van de technologische vernieuwing is echter Azië: de gin (om zaadjes te verwijderen), de boog (om ontpitte katoen schoon te maken en te ontwarren), het spinnewiel en nieuwe soorten weeframen, waaronder het staande weefgetouw, zijn allemaal in Azië ontstaan. Vooral het spinnewiel, uitgevonden in de elfde eeuw, was een belangrijke vernieuwing waarmee de boeren veel sneller konden spinnen. Wevers in dezelfde streken vonden ook een nieuw type weefgetouw uit: het trapperweefgetouw. Waar het precies vandaan komt is onzeker, maar het werd ergens tussen 500 v.Chr. en 750 n.Chr. in India geïntroduceerd en in de derde eeuw n.Chr. in China (waar het in eerste instantie werd gebruikt voor de zijdeproductie).³⁴

De grootste vernieuwing betrof de domesticatie van de katoenplant zelf, en de effecten ervan waren zo ingrijpend dat de katoen die slaven in de negentiende eeuw plukten door de Indiase boeren van tweeduizend jaar eerder amper zou zijn herkend. Selectie door de mens maakte de katoen bestand tegen zeer uiteenlopende omgevingsomstandigheden en de vezel steeds beter geschikt voor de productie van textiel. Telers in China, Japan, Zuidoost-Azië, Noord- en Zuid-Amerika, West-Afrika en Anatolië brachten katoenzaad mee uit aangrenzende gebieden en breidden er hun teelt mee uit. Dit domesticatieproces heeft de fysieke eigenschappen van katoen in de loop der eeuwen drastisch veranderd en planten opgeleverd met langere en lichtere vezels (moderne katoendeskundigen zouden de lengte van de vezel aanduiden als 'stapel'), die

steeds meer vezels opbrachten en eenvoudiger te verwijderen waren uit het hazelnootachtige omhulsel. Bovendien maakten verbeterde irrigatie- en landbouwtechnieken uitbreiding van de productie naar nieuwe gebieden mogelijk. Dankzij zaadselectie en verbeterde technologie kon de katoenplant floreren in drogere en koudere delen van Afrika, Azië en Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, alsmede in de meestal droge aarde van de islamitische wereld. Zo werden in Iran al in de negende eeuw investeringen gedaan in irrigatiesystemen, die tot een aanzienlijke uitbreiding van de katoenteelt leidden. Niettemin was de algehele toename van de productie in de tweeduizend jaar voorafgaand aan de industriële revolutie gering in vergelijking met de veranderingen in de achttiende en negentiende eeuw. Een groot deel van haar geschiedenis breidde de katoenindustrie zich in de eerste plaats uit omdat steeds meer mensen steeds meer tijd staken in het telen, spinnen en weven van katoen.³⁵

Die productienetwerken, die spinners en wevers op het platteland verbonden met stedelijk handelskapitaal, met name in Azië, zorgden voor een geleidelijke maar belangrijke uitbreiding van de productie voor de markt. Dat ging echter niet ten koste van de oude sociale structuren of van de productie zoals die al eeuwen werd georganiseerd. Het huishouden en de daaraan verbonden productietechnieken bleven centraal staan. Die premoderne wereld wist zich veilig achter twee schotten: ten eerste de markt voor het eindproduct, die wel groeide maar in vergelijking met de wereld van na 1780 slechts in een bescheiden tempo, en ten tweede de grote obstakels voor langeafstandslevering. Er zou een grote tegenkracht voor nodig zijn om door deze aloude beperkingen heen te breken.

Europa was lange tijd in geen velden of wegen te bekennen in deze opmerkelijk diverse, ongelooflijk levendige en economisch belangrijke wereld van de katoen. Europeanen speelden al die tijd een marginale rol in de netwerken van katoenteelt, -productie en -consumptie. Zelfs nadat men in de Griekse en Romeinse oudheid was begonnen kleine hoeveelheden katoenstoffen te importeren, bleef hun belang voor de wereldwijde katoenindustrie als geheel gering. De mensen bleven van vlas en wol vervaardigde kleding dragen, zoals ze al sinds de bronstijd deden. Zoals Mahatma Gandhi het stelde: terwijl India Europa van ka-

toen voorzag, waren de Europeanen zelf ‘ondergedompeld in barbarij, onwetendheid en een toestand van verwildering’.³⁶

Simpel gezegd: katoen was iets exotisch in Europa. De vezel kwam uit landen ver weg, en naar verluidt stelden veel Europeanen zich katoen voor als een mengsel van plant en dier – een ‘groentelam’. In het middeleeuwse Europa deden verhalen de ronde over kleine schapen die aan planten groeiden en zich ’s nachts omlaag bogen om water te drinken; in andere fabels was er sprake van schapen die met korte stelen aan de grond vastzaten.³⁷

Net als in West-Afrika drong katoen voor het eerst echt in Europa door via de verspreiding van de islam. Rond 950 werd katoen verwerkt in islamitische steden als Sevilla, Córdoba, Granada en Barcelona, en ook op Sicilië; soms werd die textiel geëxporteerd naar de rest van Europa. In de twaalfde eeuw publiceerde de botanist Abu Zacaria Ebn el Awam uit Sevilla een verhandeling over landbouw waarin ook gedetailleerd werd beschreven hoe katoen werd verbouwd.³⁸ Katoen en de islam werden zo sterk met elkaar geassocieerd dat de meeste West-Europese talen hun naam voor de vezel leenden van het Arabische *qutun*. Het Franse *coton*, het Engelse *cotton*, het Spaanse *algodón*, het Portugese *algadão*, het Nederlandse *katoen* en het Italiaanse *cotone* zijn allemaal terug te voeren op de Arabische wortel. (Het Duitse *Baumwolle* en het Tsjechische *balvna* – te vertalen als ‘boomwol’ – zijn de uitzonderingen die de regel bevestigen.) Hoewel de herovering door de christenen van het Iberisch Schiereiland de katoenproductie van de regio aanzienlijk beperkte, bleef door de eeuwenlange blootstelling aan de Arabische technologie in grote delen van Europa toch een vertrouwdheid met en waardering voor katoenstoffen gehandhaafd.

Tegen de twaalfde eeuw nam men in geïsoleerde delen van Europa – met name Noord-Italië – de katoenproductie weer op, en ditmaal voorgoed. Weliswaar was het Europese klimaat grotendeels ongeschikt voor de katoenteelt, maar de kruisvaarders hadden de Europese macht tot in de Arabische wereld uitgebreid en daarmee naar gebieden waar katoen van nature voorkwam.³⁹ De eerste pogingen tot katoenproductie waren bescheiden, maar vormden het begin van een trend die de geschiedenis van het continent en de wereldeconomie zou veranderen.

Het eerste niet-islamitische centrum van katoennijverheid kwam op in Noord-Italië, in steden als Milaan, Arezzo, Bologna, Venetië en Verona. De industrie groeide snel vanaf het einde van de twaalfde eeuw en zou een cruciale rol gaan spelen in deze stadseconomieën. Zo waren in Milaan in 1450 zeker zesduizend arbeiders werkzaam in de katoenindustrie, waar ze fustein maakten, stof waarvoor katoen en linnen werd gebruikt.⁴⁰ De Noord-Italianen werden de dominante producenten in Europa en behielden die positie ongeveer drie eeuwen.⁴¹

Het groentelam: hoe de Europeanen zich de katoenplant voorstelden.

Dat de katoenproductie in Noord-Italië tot bloei kwam, had twee redenen. Ten eerste konden deze steden bogen op een lange, nog levende woltraditie, waardoor ze beschikten over geschoolde arbeiders, kapitaalkrachtige kooplieden en expertise in langeafstandshandel. Als ondernemers eenmaal hadden besloten in de katoenproductie actief te worden, konden ze uit die bronnen putten. Ze droegen de ruwe katoen over aan vrouwen op het omliggende platteland om te spinnen. Voor het weven

van het garen sloten ze contracten met stedelijke, in gilden georganiseerde ambachtslieden. Ze merkten en standaardiseerden hun goederen en maakten gebruik van hun uitgebreide handelsnetwerken om goederen te exporteren naar buitenlandse markten in het hele Middellandse Zeegebied, het Midden-Oosten, Duitsland, Oostenrijk, Bohemen en Hongarije.⁴²

Ten tweede had Noord-Italië gemakkelijk toegang tot ruwe katoen. De Noord-Italiaanse industrie was van meet af aan compleet afhankelijk van streken als West-Anatolië en het huidige Syrië. Al in de elfde eeuw werden katoengarens en -stoffen ingevoerd in de havens van Venetië, Genua en Pisa, wat bij de mensen belangstelling voor katoen wekte. In het kielzog van de kruistochten werd ook ruwe katoen geïmporteerd; de eerste handel in katoen staat gedocumenteerd in het jaar 1125.⁴³

Toen verbeteringen in de vervoermethoden goedkoper transport van bulkgoederen mogelijk maakten, werd Venetië het eerste katoenentrepot van Europa, het Liverpool van de twaalfde eeuw. Sommige handelaren specialiseerden zich in katoen en kochten laagwaardige ruwe katoen in Anatolië en kwalitatief betere vezels in Syrië. Deze voorraad werd aangevuld met door Genua geïmporteerde katoen uit Anatolië, Sicilië en Egypte. Maar hoe groot de hoeveelheden die werden geïmporteerd ook waren, Europese kooplieden hadden weinig of geen invloed op de teelt in de verschillende streken van de Levant: ze kochten katoen van plaatselijke kooplieden, laadden het in hun schepen en vervoerden het over zee. Toch was het feit dat Venetië zich een plaats wist te veroveren in de Middellandse-Zeehandel en die op den duur ook ging domineren, cruciaal voor het succes van de Noord-Italiaanse katoenindustrie. Bovendien was dit een voorbode van de wig die de Europese staten en kapitalisten later in het hart van de oude katoencentra zouden drijven.⁴⁴

De mediterrane netwerken boden de Italiaanse fabrikanten niet alleen relatief eenvoudig toegang tot ruwe katoen, maar ook tot 'oosterse' technieken. Noord-Italiaanse ondernemers maakten zich de technologie uit de islamitische wereld eigen – die op hun beurt soms uit India en China afkomstig was. In de twaalfde eeuw drong 'techniek van buitenaf op ongekende schaal de Europese textielindustrie binnen', met het spinnewiel als belangrijkste verworvenheid. Voordat het spinnewiel halverwege de

dertiende eeuw in Europa werd geïntroduceerd, hadden de Europeanen net als de Amerikanen en de Afrikanen gesponnen met een spintol. Dat was een traag proces: een bedreven spinner produceerde ongeveer 120 meter draad per uur. In dat tempo duurde het ongeveer elf uur om genoeg garen te spinnen voor één blouse. Het spinnewiel verhoogde de productie van de Europese spinners enorm en verdriedubbelde de productiviteit. Zo leidde de beschikbaarheid van een nieuw materiaal – katoen – tot het omarmen van een nieuwe productietechniek, en daarom werd het spinnewiel in middeleeuws Europa ook ‘katoenwiel’ genoemd. Hoewel minder spectaculair dan het spinnewiel, was ook het weven met het horizontale trapperweefgetouw een verbetering. Het werd in Europa voor het eerst gebruikt in de elfde eeuw en stelde de wever in staat met zijn voeten de sprong te wisselen, waarmee de scheringdraden van elkaar werden gescheiden om de schietspoel te laten passeren, zodat hij zijn handen vrijhield om de inslagdraad in te brengen, wat de productie van een fijnere kwaliteit textiel mogelijk maakte. Het kwam vanuit India of China via de islamitische wereld naar Europa.⁴⁵

De groei van de Noord-Italiaanse katoenindustrie berustte voornamelijk op de toegang tot ruwe katoen en de productietechnologie uit de islamitische wereld. Toch zouden juist deze schakels en afhankelijkheden de achilleshiel van Italië blijken: de industrie bleef ver verwijderd van de bronnen van de ruwe materialen en had geen controle over de katoenteelt. De industrie in Noord-Italië leed op den duur onder een sterker wordende islamitische katoenindustrie en de marginalisering van haar eigen handelsnetwerken met de islamitische wereld.⁴⁶

Maar al voor de versterking van deze cruciale netwerken kreeg de Italiaanse industrie te maken met een ander probleem: de opkomst van flexibelere concurrenten ten noorden van de Alpen, in de Zuid-Duitse steden. Net als hun Italiaanse tegenhangers waren die afhankelijk van katoen uit de Levant. Maar terwijl de Italiaanse fabrikanten te maken hadden met hoge belastingen, hoge lonen, goedgeorganiseerde stedelijke wevers en door de gilden gestelde restricties, hadden de Duitse producenten het voordeel van een handelbaarder platteland, waar ze konden beschikken over goedkope arbeidskrachten. Rond het begin van de vijftiende eeuw hadden de Duitse fabrikanten dit verschil in kosten weten

uit te buiten door veel van de Italiaanse exportmarkten over te nemen, waaronder Oost- en Noord-Europa, Spanje, de Baltische landen, de Nederlanden en Engeland, maar waren ze ook de Italiaanse markt zelf al binnengedrongen.⁴⁷

Horizontaal trapperweefgetouw, Milaan, midden veertiende eeuw.

Eén zo'n ondernemende fabrikant arriveerde in 1367 in het Zuid-Duitse Augsburg. De jonge wever Hans Fugger probeerde het aanvankelijk als verkoper van zijn vaders weefsels, maar vestigde zich na enige tijd zelf

als meesterwever. De daaropvolgende decennia breidde hij zijn investeringen uit en uiteindelijk had hij in Augsburg honderd wevers in dienst om de langeafstandshandel te bevoorraden. Ten tijde van zijn dood behoorde hij tot de vijftig rijkste burgers van Augsburg en had hij het fundament gelegd voor de opkomst van een van de rijkste koopmans- en bankiersfamilies van middeleeuws Europa.⁴⁸

Hans Fugger droeg in de tijdsspanne van slechts één generatie bij aan de vestiging van een dynamische katoenindustrie in Zuid-Duitsland. Tussen 1363 en 1383 verdrong de fustein (stevig geweven stof, ook wel bombazijn genoemd) van de Duitse wevers in feite die uit Lombardije op de Europese markten. Fugger en anderen zoals hij hadden succes omdat ze beschikten over geschoolde textielarbeiders, kapitaal en handelsnetwerken. Met zijn lange geschiedenis van linnenproductie had Duitsland machtige langeafstandshandelaren met voldoende kapitaal om een nieuwe industrie te financieren. Maar deze handelaren konden ook beschikken over goedkope arbeidskrachten en Noord-Europese markten, en ze hadden het vermogen om regelgeving af te dwingen die de kwaliteit van hun producten waarborgde. Hierdoor konden steden als Ulm, Augsburg, Memmingen en Neurenberg belangrijke fusteincentra worden. De industrie verspreidde zich op den duur naar het oosten langs de Donau en in zuidelijke richting naar Zwitserland.⁴⁹

De beschikking over arbeidskrachten op het platteland was van cruciaal belang. Zo waren in Ulm, een van de belangrijkste productiecentra, maar ongeveer tweeduizend mensen in de stad zelf werkzaam in de katoenproductie, terwijl achttienduizend arbeiders in het achterland de ruwe katoen verwerkten. Ook het weven werd voornamelijk op het platteland gedaan, niet in de stad: kooplieden voorzagen de spinners en wevers van geld, de ruwe grondstof en zelfs werktuigen – net zo'n uitbestedingsnetwerk als op het Indiase platteland gebruikelijk was. Die organisatie van de productie was veel flexibeler dan in de stad mogelijk was, omdat ze niet door gilden werd gereguleerd en de wevers op het platteland nog over hun eigen land konden beschikken en dus hun eigen voedsel konden verbouwen.⁵⁰

Met de opkomst van een katoenindustrie in Noord-Italië en Zuid-Duitsland werden kleine gebieden van Europa voor het eerst een

bescheiden onderdeel van de wereldwijde katoenindustrie. Maar binnen Europa speelde die industrie nog geen prominente rol. De Europeanen gingen nog voornamelijk gekleed in linnen en wol, niet in katoen. En buiten het Europese continent werden amper katoengoederen afgenomen. Bovendien zakte de van Venetië afhankelijke Europese industrie na het begin van de zestiende eeuw in toen de Dertigjarige Oorlog de industrie ontwrichtte en de handel van het Middellandse Zeegebied verschoof in de richting van de Atlantische Oceaan. In de zestiende eeuw raakte Venetië de controle over de handel in het Middellandse Zeegebied kwijt aan een versterkt Ottomaans Rijk, dat de binnenlandse nijverheid stimuleerde en de export van ruwe katoen aan banden legde. De gevolgen van het verstevigen van de Ottomaanse greep op het Venetiaanse rijk werden gevoeld tot in de verafgelegen Duitse katoenstadjes. De opkomst van het Ottomaanse Rijk, een machtige staat die controle kon uitoefenen over de stromen ruwe katoen en katoenproducten, betekende de ondergang van de Noord-Italiaanse en Duitse katoenindustrie. Tot overmaat van ramp voor de ooit dominante Venetianen deden Britse schepen tegen het einde van de zestiende eeuw steeds vaker havens als Izmir aan (het Ottomaanse Smyrna); in 1589 verleende de sultan de Engelse kooplieden verstrekkende handelsprivileges.⁵¹

Het viel een aantal van deze slimme waarnemers wel degelijk op dat de eerste Europese katoenproducenten, zowel de Noord-Italianen als de Zuid-Duitsers, althans gedeeltelijk faalden omdat ze de volken die hen van katoen voorzagen niet hadden onderworpen. Dat was een les die niet zou worden vergeten.

Tegen het einde van de zestiende eeuw kwam een compleet nieuwe katoenindustrie op, die zich niet op het Middellandse Zeegebied maar op het Atlantische gebied richtte. Voor de Europeanen was het een vanzelfsprekendheid dat garantie op succes lag in het uitbreiden van hun staatsmacht naar die nieuwe handelszones.⁵²